

Lingvistik III - Morfem och morfologi

Dagens föreläsning kommer att ta upp:

- Morfem
  - Rot
  - Affix
- Ordskapande
- Morfemstruktur
- Lexikon
- Nybildningar av ord (neologismer)

Fonologi, morfologi och syntax

I föreläsningen om ord och ordklasser behandlades ord som grundläggande lingvistiska enheter som kan delas in i ordklasser på grund av vilka former orden kan ha, och hur det kan kombineras med andra ord. Den delen av språkvetenskapen som behandlar hur ord kombineras ihop till större strukturer som fraser och satser kallas SYNTAX. Bland kriterierna för hur vi urskiljer ett ord nämndes att det beror på vilka språkljud som kan kombineras ihop i ett språk.

De individuella språkljud som ingår i ett språk kallas FONEM och hur det kombineras behandlas i FONOLOGI. Fonem brukar ibland definieras som de minsta betydelseskiljande enheterna i ett språk. Med minimala par - ord där bara ett språkljud skiljer orden åt - kan man påvisa vilka fonem som ingår i ett språk. Det minimalaparet

1. bil – pil

visar att /b/ och /p/ är fonem i svenskan. I svenskan är sj-ljud /ʃ/ och tonlöst 's' /s/ fonem t.ex. *sky* och *sy* men inte tonande 's' /z/. I engelskan är tonande 's' fonem, t.ex. *ice* /aɪs/ och *eyes* /aɪz/.

Morfem

Ord är emellertid inte odelade enheter uppbyggda av fonem. De har en inre struktur av enheter, MORFEM som brukar definieras som språkets minsta betydelsebärande enheter. Vissa morfem har emellertid mycket svag betydelse, som t.ex. s:et i (3) ögonbryn -s- höjare.

2. Hus (ett morfem)
3. Munspel = mun + spel (två morfem)
4. Ögonbrynshöjare = ögon+bryn+s+höj+are (fem morfem)

Enkla/komplexa (internally simple/complex)

Precis som fraser kan bestå av en eller flera ord kan ord bestå av ett eller flera morfem. Ord som bara består av ett morfem kallas ENKLA och de som består av flera för KOMPLEXA.

5. Motor = enkel
6. Motor-er = komplex
7. Bil-motor = komplex

Fria/Bundna

FRIA morfem kan utgöra ett självständigt ord. Ett enkelt ord består alltså av ett fritt morfem, medan komplexa ord består av flera morfem i kombination. Dessa kan vara fria eller BUNDNA. Bundna morfem måste utgöra en del av ett komplext morfem.

8. Bil (ett enkelt ord av ett fritt morfem)
9. Bil-ar (ett komplext ord av ett fritt morfem "bil" och ett bundet "ar")
10. Last-bil-ar (ett komplext ord av två fria morfem "last" och "bil" samt ett bundet "ar")

Rot

Det morfemet som bär den huvudsakliga betydelsen kallas normalt ROTMORFEM. Många rotmorfemen är fria morfem, men i sammansättningar tappar morfem ofta enskilda ljud eller stavelser och får då en form som inte kan stå som eget ord s.k. BUNDNA ROTMORFEM, så som "hämt" i "hämtpizza". Det förekommer också morfem som blir "över" när ett ord delas upp i morfem, som t.ex. "körs" i "körsbär". Dessa kallas RESTMORFEM.

Affix

De flesta bundna morfem är dock AFFIX. Dessa används för att förändra betydelse eller syntaktisk tillhörighet på de morfem de sammanfogas med. Det finns tre olika typer av affix.

- prefix
- suffix
- infix

Affix som står före rotmorfemet kallas PREFIX och de som står efter kallas SUFFIX.

11. Be-kämpa (prefix+rot)
12. O-lycka (prefix+rot)
13. Kämpa-de (rot+suffix)
14. Lyck-lig (rot+suffix)

INFIX finns inte i svenskan men i många andra språk som latin, arabiska och khmer. Infix är affix som placeras mellan andra morfem. Exemplet från Baker & Hengeveld är från Bontoc.

15. kilad = röd, um = "bli"
16. k-um-ilad = bli röd, rodna

”um” har här liknande betydelse som –na i svenskan (svartna, gulna) men placeras mitt i ett morfem. Ett av de få exemplen på något som liknar infix från engelska är olika invektiv så som ”bloody” och ”blooming” is uttryck som ”abso-bloody-lutely”

Avledningsaffix/Böjningsaffix

Bland affixen skiljer man mellan AVLEDNINGSAFFIX (derivational affixes) och BÖJNINGSAFFIX (inflectional affixes). I svenskan är böjningsaffixen alltid suffix.

17. verk(a)+ lig+het+en (rot+avledningsuffix+böjningsaffix)
18. verka = verb => verklig = adjektiv
19. verklig = adjektiv => verklighet => substantiv
20. verklighet = obestämd => verkligheten => bestämd

21. miss+handla = avledningsprefix+root
22. handla = agera
23. misshandla = tillfoga kroppskada eller smärta

I ett komplext ord med flera suffix står böjningssuffixen alltid efter avledningsuffixen.

24. böj-bar-a (rot + avledningsuffix+böjningssuffix)

Den del av ordet som blir kvar när böjningssuffixen har tagits bort kallas för BAS eller STAM.

25. avslutade = avsluta (stam) + de (böjning, preteritum)

Avledningsaffixen skapar nya betydelser eller förändrar ordlasskategori på det rotmorfem de kombineras med. Böjningsmorfemen anger grammatiska egenskaper hos den stam den kombineras med.

26. bekväm
27. o-bekvämlig (o- avledningsprefix, negerar betydelsen av roten, inte bekväm)
28. bekväma (-a böjningssuffix, kongurensböjning med substantivet)

Reduplikation

Ett annat sätt att förändra betydelse eller funktion på en stam är att upprepa den s.k. REDUPLIKATION som i Indonesiska
buku = ’bok’, bukubuku = ’böcker”

Fråga: Finns det något liknande i svenskan?

Uppgift

Dela upp följande ord i morfem.

29. Bluffakturorna
30. Kraftig
31. Översvämmades

Lexikala (open/content) och grammatiska (closed/function) fria morfem

Morfem delas likt ord upp i LEXIKALA eller INNEHÅLSMORFEM och de som uttrycker grammatiska funktioner som kallas GRAMMATISKA eller FUNKTIONSMORFEM. Lexikala morfem är normalt fria, medan de grammatiska kan vara både fria och bundna.

Lexikala

pojke, tuff, gå

Grammatiska

Till, att, -dom, o-

Ordskapande

Ord införs i ett språk på flera olika sätt. De två mest produktiva är genom AVLEDNINGAR (derivations) och SAMMANSÄTTNINGAR (compounds). Vid avledning skapas nya ord genom att etablerade morfem kombineras med ett avledningsmorfem, t.ex. -bar (möjlig att) som i *böjbar* och o- (negerande) som i *otur*.

Kombinationer med avledning är till viss del begränsade dels genom att det finns en fast uppsättning avledningaffix i ett språk, dels då avledningsaffixen normalt sett enbart kombineras med rotmorfem/stammar med vissa grammatiska egenskaper som *-able* i engelskan, vilken kräver ett rotmorfem/stam som är transitivt, dvs konstrueras med ett objekt.

32. Someone broke the window.
33. This window is breakable.

Men inte

34. Someone died.
35. *Humans are dieable.

I många sammansättningar analysera det sista rotmorfemet som HUVUD (head). Dessa kallas DETERMINATIVA (endocentric) sammansättningar.

Skoklack = en sorts klack

Klacksko = en sorts sko

I svenskan är huvudet sist is ordet, men detta varierar bland språk. I språk som hebreiska är huvudet före bestämmningen.

Eglat-j'ladim

vagn - barn = barnvagn

Andra typer av sammansättningar så som KOPULATIVA (exocentric) får betydelsen av en kombination av morfemens betydels och kan liknas vid koordinerade fraser/satser.

36. Sötsur =söt och sur

Dessa är dock tämligen ovanliga, och det är svår att spontant komma på ny kopulativa ordsammansättningar.

37. ?fulsnygg = ful och snygg

BAHUVIRHI eller POSSESIVA sammansättningar där ordet beskriver något karakteristiskt hos det sammansättningen betecknar. ”Rödstrumpa” är inte en sorts strumpa, utan kvinnorrättskämpar.

Vid sammansättningar kombineras två eller flera rotmorfem. Sammansättningar har färre begränsningar och är väldigt produktiva. De finns dock vissa principer i hur morfemen kombineras.

Enbart det sista ledet i sammansättning tar böjningssuffix, dvs

38. Biltvätt, biltvättar, biltvätten

39. *Bilartvätt, *bilentvätt

Vissa bokstäver utelämnas i förleden hos vissa rotmorfem

40. Skjutbana, *skjutabana

41. Blomdoft *blommadoft

Insättning av fogemorfem, dvs morfem som enbart fungerar som brygga mellan två rotmorfem krävs normalt vid sammansättningar med mer än två led, mellan det sista ledet och föregående led.

42. folkmord-s-brott *folkmordbrott

Det kan således finnas flera fogemorfem i ett ord.

43. Avtalsbrottsrubricering

De förekommer dock även mellan enkla led.

44. Eldsvåda *eldvåda

I tal sätts fogemorfem in där det i skrift inte förekommer som i ”chef(s)överläkare”

Kompositionalitet och lexikalisering

De possessiva sammansättningarna exemplifierar att det i alla typer av avledda och sammansatta ord inte alltid är transparenta vad orden betyder. Om det finns en systematisk relation mellan de olika morfemen och betydelsen talar man om KOMPOSITIONALITET.

Fiskstim = ett stim med fiskar, snöplog = en plog för snö

Ofta saknas dock systematik i hur det första ledet kombineras med huvudet för betydelsen.

45. Älgkött

46. Älgjägare

Ord som har en betydelse som inte framgår av betydelsen av delarna sägs vara LEXIKALISERAD.

47. Pepparkaksgubbe (kompositionell)

48. Jordgubbe (lexikaliserad)

Fråga: Vilken betydelse har ordet ”talträngd”? Ex. Tony Gilroy är ovanligt talträngd.

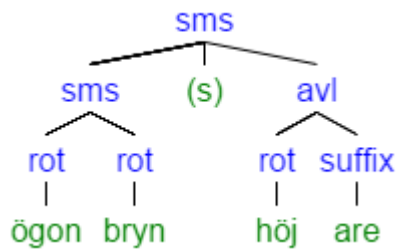
Hierarkisk struktur

Ord har inte bara en platt struktur där rot- avlednings- och böjningsmorfem kombineras enligt vissa principer. Det går också att visa att ord har en hierarkisk struktur, dvs att vissa morfem är mer nära knutna än andra. I ordet ”unsystematic” säger vi har en struktur där ”system” först kombineras med avdelningsmorfemet –atic för att i sin tur kombineras med un-. Inte ”un+system” + ”atic”.

Morfemen har en hierarkisk struktur som kan representeras med parenteser

[[[ögon][bryn]](s)[[höj][are]]

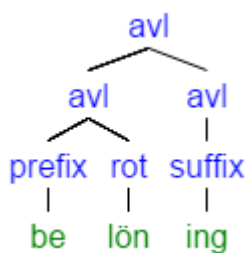
eller som träd-diagram enligt modellen i Josefsson 2009, sid 109-112.

Vid analys av ord för att utröna deras morfemstruktur uppstår ofta problem. Dels kan det vara svårt att veta vad som är ett separat morfem i de enskilda orden, då betydelsen eller funktionen på morfemet är otydligt. Dels kan det vara svårt att veta hur morfemen hierarkiskt är sammansatta.

Betydelseproblem uppstår ofta eftersom ord och morfem kan utvecklas olika över tiden. Restmorfemet "körs" i "körsbär" har troligen sitt ursprung från en tidigare variant av "kyrka" men har över tiden tappat den kopplingen. Bland låneord kan också betydelse och funktion vara svårtolkade, som t.ex att "periskop" består av två morfem "peri" och "skop". Analysen kräver då att man tittar på mönster i lexikonet. Det faktum att vi har "periferi", "perimeter" och "perifras" samt "oscilloskop" och "mikroskop" gör att vi kan hävda att "peri" och "skop" är två morfem snarare än ett.

Ett ord som "belöning" vi kan se att det består av tre morfem, "be" + "lön" + "ing". Frågan är om det är "belön" + "ing" eller "be" + "löning". Eftersom vi att "be" normalt kopplas till verb som "beskriva", "beskjuta" etc. kan vi sluta oss till att vi först kombinerar "be" + "löna" som att vi sen nominaliserar med "ing" (och tappar -a:et i verbet).

Fråga: Vilka problem med morfemanalysen kan man se i följande felstavningar

Väggren (vägkant)

Nattuksbord (sängbord)

Lexikon

Vårt mentala lexikon anses lagra ord och dess betydelse. Normalt sett använder vi konventionaliserade sammansättning och hel nya ord skapas när det finns ett kommunikativt behov. Det antas att dock ofta att böjningar är abstrakta principer som vi applicerar på ord. Vi antas därför bara behöva kunna roten av ett ord samt t.ex. suffixen för preteritumformen. Beroende på vilka egenskaper roten har får vi olika preteritumformer.

- 49. Läsa – läste
- 50. Köpa – köpte
- 51. Simma – simmade
- 52. Råna - rånade

I lexikonet lagras också oregelbundna former som

- 53. Gå – gick

Idiomatiska fraser

I språket finns också en rad mer eller mindre fasta fraser vilka ofta antas vara lagrade i lexikonet, t.ex.

- 54. Av samma skrot och korn
- 55. Den gubben gick/går inte
- 56. Få en klapp på axeln

Ofta är dessa inte betydelsemässig kompositionella och man kan inte byta ut ord till synonymer utan att tappa betydelsen.

- 57. *Av samma skräp och gryn
- 58. Den grabben gick inte
- 59. Få en klapp på skuldran

Däremot verkar de i viss mån göra vissa grammatiska förändringar, vilket tyder på att de inte är helt fixerade.

- 60. Den gubben har aldrig gått
- 61. Jag fick en massa klappar på axeln

På samma sätt finns data som tyder på att vi har tillgång till vad de olika morfemen i ett ord betyder även om det inte är direkt kopplat till ordets betydelse, t.ex.

- 62. Mamma till dotter: Det här blir väl rättvist.
- 63. Dottern: Nä, det blir felvist.

Utökningen av lexikonet (Neologismer)

Som tidigare nämnts finns det en stor mängd bokstavskombinationer som skulle kunna vara potentiella ord i det att de följer fonologiska principer i ett språk men ej har någon betydelse, t.ex. *splurg*. Detta kallas i Yule för COINAGE. Nya ord i språket tillkommer dock mycket sällan på detta sättet. De vanligaste sätten är nya sammansättningar eller avledningar.

- 64. Platt-TV, Tjock-TV (Sammansättning)
- 65. Mörka (Avledning)

Andra vanligare sätt är:

Initialord (Akronymer/Acronyms)

Förkortningar bildar nya ord. De kan antingen uttalas som regelbundna ord (akronymer)

- 66. NATO   The North Atlantic Treaty Organization
- 67. RAM (minne)   Random-access memory

Eller varje bokstav för sig (alfabetiska förkortningar).

- 68. SMS   Short-message-service
- 69. PC   Personal Computer

Kortord (Clippings)

Delar av ett ord försvinner, ofta i slutet som i

- 70. foto(grafi)
- 71. app(likation)

Teleskopord (Blending)

Delar av två ord kombineras

- 72. Smulgubbe   smul(tron) + (jord)gubbe

Namn som får generisk betydelse (Eponym)

Namn på företag eller personer används i generisk betydelse för en företelse

- 73. Googla

Låneord

Utländska ord lånas in direkt i ett annat språk, och får svensk morfologi

74. Internet

75. Streama